

УДК 821.111–6.09”18/19”Д. Толкін:172.15

ВИМІРИ ШЛЯХЕТНОГО У ТВОРЧОСТІ ДЖОНА ТОЛКІНА: ЕПІСТОЛЯРНИЙ АСПЕКТ

Петро ІВАНИШИН

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, Україна, 82100*

Проінтерпретовано проблему шляхетної героїки у творчості
Джона Толкіна. За основу взято епістолярну спадщину автора.

Ключові слова: шляхетність, героїка, націоналізм, імперіалізм,
батьківщина, буття, християнство.

Місце відомого англійського письменника і вченого Джона Рональда Руела Толкіна (1892–1973) в українській культурі визначається не лише доброю і давньою традицією перекладів літературних творів («Хоббіт» (чи «Гобіт»), «Володар Перстенів», недавно перекладені «Сильмариліон» та «Сказання про дітей Гуріна» тощо), не лише недавнім виходом на екрани досить талановито знятої кіноопеї Пітера Джексона, не лише шаленою популярністю та привабливістю унікального художнього всесвіту цього автора (тираж окремих творів перевищує 100 мільйонів екземплярів і поступається тільки Біблії), а й ще чимось. Те конгеніальне нашому духовному світові «щось», здається, можна передати за допомогою точного окреслення смислової ідеї життя і творчості низки українських авторів (Т. Шевченко, М. Башкирцева, І. Франко, Леся Українка, вісниківська плеяда «трагічних оптимістів» та ін.), сформульованої Дмитром Донцовим як туга за героїчним [1].

Поглянемо на деякі вияви цієї туги крізь призму лише однієї із творчих сфер геніального автора – його листів, виданих у Великобританії у 1981 році, за редакцією Гамфрі Карпентера та Крістофера Йолкіна [2].

Задовго до того, як Дж. Р. Р. Толкін став відомим письменником, видатним філологом-медієвістом, професором Оксфордського університету, Командором Британської імперії і вчителем, наприклад, Джона Фаулза, незвичайний шлях його творчої місії був окреслений принаймні двома чинниками. Обидва з них можна вважати героїчними. По-перше, сміливий вчинок далекого предка – саксонського лицаря Георга, що під час війни з турками із власної ініціативи захопив султанський штандарт і за це отримав прізвисько «відчайдушно хоробрий» (Tollkühn). По-друге, давньою традицією виживання у протестантській країні англійських католиків, до громади яких у 1900 році прилучилася зі своїми двома синами мати Дж. Р. Р. Толкіна, через що, значною мірою, й передчасно померла, обструкційована родичами-бабтистами. Мужність і вірність

материнській вірі постійно різьбитимуть характер буття письменника. Сам він про це 1953 року написав так: «...головним чином повинен дякувати долі за те, що вихований (з восьми років) у Вірі, яка вигодувала мене і навчила тому нечисленному, що я знаю; цим я зобов'язаний своїй матері, яка міцно трималась своєї нововонабутої віри і померла зовсім молодою, передусім через труднощі злиднів, пов'язаних із наверненням». Більше того, саме Толкін відіграв ключову роль у наверненні до християнства іншого оксфордського професора, філософа та письменника, автора знаменитих «Хронік Нарнії» Клайва Стейплза Льюїса.

Найбільш значущий аспект туги за героїчним можна помітити в художній творчості Дж. Р. Р. Толкіна, насамперед у його «легендаріумі» – циклі прозових та віршованих творів про Середзем'я (фактично, про Північно-Західну Європу, занурену в міфологічну та праісторичну традицію нордичних народів), першим, на думку критиків, оприсутненням яких стала написана під час війни у 1917 році протягом післяфронтального лікування «Книга втрачених оповідей», а сам митець вказував, що перші тексти з'явилися між 1915 і 1918 роками у військових таборах та госпіталях (лист від 1956 року). Однак центральне місце у циклі займає «героїчний роман» (чи «героїчна легенда») «Володар Перстенів» (1936–1948). Цікаво, що в листі до видавця від 1947 року письменник вказав передусім на героїчність не ельфів чи людей, а гобітів – персонажів, що втілюють тип звичайної, простої англійської людини: «...якщо створюється враження, що прості, приземлені гобіти неспроможні справитися із такого роду речами (жахом. – *П. І.*), значить, я зазнав поразки. Мені задається, немає такого жаху, що ці істоти не змогли б подолати, через особливу благодать (тут одягнуту в міфологічні форми) у поєднанні з тим, що, якщо доведеться зовсім зле, їх природа і здоровий глузд навідріз відмовляться підкорятись чи йти на компроміс».

Взагалі ж, «Володар Перстенів» володіє принаймні подвійним авторським смислом, що найчіткіше артикулюється в листі до Мільтона Волдмана (1951 року). Перший пов'язаний із символікою Перстеня Саурона, який втілює «бажання влади як такої, що прагне реалізуватись за допомогою фізичної сили і машин, а також неминуче за допомогою брехні». Інший письменницький сенс прямо стосується героїчного: «без піднесеного і шляхетного просте і вульгарне невимовно мерзотне; без простого й звичайного шляхетна героїка немає сенсу».

У листах віднаходимо й пояснення двох основних загальних мотивів створення казково-легендарного всесвіту «шляхетного північного духу». З одного боку, будь-яке мистецтво повинне, на думку Дж. Р. Р. Толкіна, «відобразити і містити у розчиненому вигляді елементи моральної та релігійної істини (чи помилки), але тільки не експліцитно, не у відомій формі первинного “реального” світу». Основними художніми темами тому стають Падіння, Смерть, Машина (Магія) і Влада, а «Володар Перстенів» в листі до отця Роберта Маррі не випадково характеризується як твір «в основі своїй релігійний і католицький» (1953), кінець якого є ілюстрацією останнього речення із Отче нашу (1956). З іншого боку, найсильнішим поштовхом для постання власного легендарного світу Середзем'я стало патріотичне у своїй суті бажання: «...мене з раннього дитинства засмучувала убогість моєї коханої батьківщини: у неї немає власних

переказів (пов'язаних із її мовою та ґрунтом), принаймні тієї якості, що я шукав і знаходив... в легендах інших земель. (...) ...я замислив створити цикл більш-менш пов'язаних між собою легенд – від переказів глобального, космогонічного масштабу до романтичної чарівної казки; ...цикл, котрий я міг би присвятити просто своїй країні, Англії» (1951). Не зовсім маловажливим є й «англійськість» літературного світу. Наприклад, Шир «заснований на сільській Англії», твердить письменник в листі до Рейнера Анвіна (1956), а в іншому прямо рекомендує перекладачам зберігати національну ідентичність твору: «...це – англійська книжка, і її “англійськість” викорінювати не слід» (1959).

Так, навіть не читаючи «Чудовиськ і критиків» чи есе «Про чарівні казки», з листів можна скласти доволі системне уявлення про романтичну естетику Дж. Р. Р. Толкіна. Мистецтво для нього не існує як «мистецтво для мистецтва» (1947), навпаки, це не лише радість від «літературного вимислу» (1971), а передусім «вторинна творчість» (первинна належить Господу), обмежена лише законами невідповідності та скеровувана по-християнськи витлумаченим прагненням добра, наприклад, «проясненням істини і покращенням моралі в тутешньому, реальному світі» (1954). При цьому письменники, які надто зловживають правом творчої свободи, цілком, на його думку, можуть піти грішним, егоїстичним шляхом *Diabolus Morgota*: «якщо вони “падуть”... і почнуть творити “для себе, щоб стати Володарем над своїми творіннями”», то «будуть породженнями Гріха і за природою своєю лихими» (1954). Численні приклади такої сумнівної творчості Дж. Р. Р. Толкін віднаходив у сучасності, коли зауважував, що теперішня малярська манера нагадує «мазню», оскільки «ті, що уміють малювати, намагаються своє уміння приховати» (1965), або коли іронічно спостерігав, що сучасній «“поезії” належить лише служити дзеркалом для приватних шматувань душі і розуму, а все зовнішнє цінується лише в міру твоїх власних “реакцій”» (1968).

Як можна зробити висновок з попереднього, що релігійною основою потягу до героїчного, до утвердження лицарської етики, до моделювання романтичної художньої дійсності у Дж. Р. Р. Толкіна стає католицизм. Тому його листи насичені міркуваннями, які складно не віднести до глибокого типу християнської філософської рефлексії: про ангела-охоронця, про сутність «Книги Буття», про рай і пекло, про Господа і сатану, про сучасні репрезентації «злого духу» («техніку, “науковий” матеріалізм, соціалізм» та ін. (1945)), про християнську віру, про виняткове значення і роль Церкви в житті людини, про «бунт» Реформації та «хибність» породженого нею протестантизму та ін. Відповідаючи на запитання Камілли Анвін про сенс буття, Дж. Р. Р. Толкін підсумував свою докладну відповідь цілком у християнському дусі, виражаючи і кредо власного існування: «...можна сказати, що основна мета життя для кожного з нас – це примножувати в міру наших спроможностей наше знання про Бога всіма доступними способами і через нього бути сподвижнотими до похвали та вдячності» (1969). Для такої глибоко християнської свідомості неминуче нестерпними стають симптоми і чинники деструкції релігії та її інститутів у післявоєнному світі. Серед епістолярію письменника, мабуть, найбільше місця відведено критиці кризових явищ, що стосуються нівеляції християнства та католицької Церкви під виглядом

реформаційних спроб. Найчастіше це спостерігаємо в листах до сина Майкла Толкіна, як, наприклад, від 1967 року: «Я добре знаю, що тобі, як і мені, Церква, що колись уявлялась надійним притулком, тепер часто здається пасткою. А більше їй податися немає куди! (...) Як часто сьогодні тебе поплескують по спині, як представника церкви, котра усвідомила-таки свої помилки і відмовилась від пихатості, чванливості і сепаратизму; однак не зустрічав я ще протестанта, котрий виказував би чи демонстрував усвідомлення причин, через які в цій країні у нас таке відношення, чи то в давнину, чи то тепер... Чи згадував хоч хто-небудь, що католики досі страждають від обмежень у правах, від яких позбавлені навіть юдеї? Як людині, чиє дитинство було затьмарене гоніннями, мені важко із цим змиритися. (...) Є тут (розуміється) і свої небезпеки, але войовнича Церква не може собі дозволити замкнути всіх своїх солдат у фортеці».

Але на відміну від сумного своїм числом златоустого легіону новітніх книжників і фарисеїв, яких показна, начебто суто трансцендентна, любов до Творця чомусь парадоксально перетворює у супертолерантних апологетів явно гріховного, антихристиянського і водночас – у ненависників усього буттєво-історичного, передусім героїчно-національного, Джон Толкін сповідує інше, органічно-апостольське, інкультуроване християнство. Очевидно, можна не дуже помилитися, якщо зауважити, що виразно націоцентричний світогляд письменника природно інтегрує християнську та власне національну ідеї в межах так добре окресленого в сучасній гумантаристиці культурного націоналізму. Йдеться про націософську англійську традицію, з певним консервативним ухилом, так чи інакше притаманну для Е. Берка, лорда Шефтсбері, І. Дизраелі, Т. Карлайла, Г. К. Честертона, Т. С. Еліота та ін.

Національно акцентовані судження є перманентними для осмислювального розмірковування письменника. Йому, наприклад, важливим є артикулювати любов до малої батьківщини своїх предків – графства Вустершир: «жодне інше місце на земній кулі подібних почуттів у мене не викликає» (1941), не видається зайвим наголосити на тому, що, на відміну від імперського «ура-патріотизму» (1956), «послух і патріотизм» – це чесноти (1941), що варто враховувати національний сенс політичної свободи (1944), що «знищення Німеччини, нехай воно сто разів заслужене, – одна з найкошмарніших світових катастроф» (1945), що він «не “соціаліст” у будь-якому значенні цього слова» (1956) та ін. При цьому Дж. Р. Р. Толкін, в дусі Г. К. Честертона, чітко розрізняв Англію та Британську імперію – «я гаряче люблю Англію (не Великобританію і, ясна річ, не Британську Співдружність...)» (1943), – а в листі до сина Крістофера Толкіна із сумною іронією стверджував, окреслюючи свій не імперсько-британський, а англійський патріотизм, власне націоналізм: «...ти і я належимо до сторони, яка вічно програє, але яку так і не скорюють до кінця. В часи Римської імперії я б її ненавидів (як ненавиджу тепер) і при цьому залишався б римським патріотом, тим не менше, обстоюючи вільну Галлію і вбачаючи щось добре і в карфагенянах» (1944).

Ще чіткіше національно-християнську світоглядну позицію митця засвідчує критичне осмислення низки провідних у ХХ столітті ідеологій та зумовлених ними суспільних феноменів та низки “цивілізаційних” способів існування. Упродовж

усього життя Дж. Р. Р. Толкін помічав й аргументовано викривав зі шляхетних позицій нігілістичну сутність і лібералізму, і комунізму (соціал-демократизму), і націонал-соціалізму (псевдотрадиціоналізму). Тому його листи (переважно до Крістофера Толкіна, що воював у складі Королівських ВПС) насичені такими міркуваннями: «Якщо б люди взяли за звичку говорити “рада короля Георга, Уїнстон та його банда”, як би це прояснило думки і призупинило жажливу лавину, що тягне нас до Хтось-кратії» (1943); «...посміхнувся..., коли почув, як цей кровожерний убивця Йосип Сталін запрошує всі нації приєднатися до щасливої сім’ї народів, що закликає до позбавлення від тиранії і нетерпимості! Треба визнати, що на фотографії головним злочинцем виглядає все ж наш милий херувимчик У. С. Ч[ерчіль]. (...) Скоро весь світ перетвориться на одне жалюгідне провінційне містечко... Коли американська гігієна, підняття бойового духу, фемінізм і поточне виробництво поширяться..., ось тоді щасливо ми всі заживемо! (...) Якщо серйозно, цей американський космополітизм мене й справді сильно лякає» (1943); «...коли все закінчиться, чи залишиться у простих людей хоч скількись свободи, лівого зразка чи правого, чи за неї доведеться боротись, чи вони надто змучаться, щоб виявляти спротив?» (1944); «...сумно бачити, як наша преса підлещується і плазує, наче Геббельс у свої кращі часи, здійснюючи вереск, що, мовляв, будь-який німецький командуючий, який ще тримається в цій відчайдушній ситуації... не інакше як пияк і обманутий фанатик. (...) Ми прекрасно знаємо, що Гітлер – вульгарний, неосвічений хам, на додаток до інших своїх недоліків (чи їх джерелу); але при цьому у світі повнісько... хамів, які по-німецьки не розмовляють і які за подібних обставин продемонстрували б більшість гітлерівських характеристик» (1944); «...свідоме знелюднення людей волею тиранів, яке відбувається нині» (1954); «Я не “демократ” тільки тому, що “смирення” і рівність – це духовні категорії, які неминуче спотворюються при спробі їх механізувати і формалізувати; а в результаті ми отримуємо не всезагальне змаління і смирення, а всезагальні велич і гординю, поки якийсь орк не заволодіє кільцем влади – і тоді отримаєм й отримуємо рабство» (1956); «...дух пороку серед сильних світу цього нині такий сильний і у втіленнях своїх наділений такою кількістю голів, що, здається, нічого більше не залишається, окрім як приватним чином відмовлятися поклонятись головам гідри...» (1969) та ін.

У новітні технократичні часи, коли люди «поклоняються прислужникам Моргота» (себто диявола), коли «Мордор серед нас», письменник мужньо закликав свої адресатів не падати духом і водночас шукав відповідь на питання про причини постановня повоєнної «темної епохи», епохи аморальності й злоторення. Для нього ця епоха стала наслідком передусім втіленого в образі Перстеня Влади імперіалізму (як «тиранії») провідних світових держав. Тому Другу світову – як би парадоксально не звучала ця думка – сприймає Дж. Р. Р. Толкін не як боротьбу добра зі злом, а, швидше, як боротьбу різних форм зла між собою: «...ми намагаємось перемогти Саурона за допомогою Перстеня. (...) Але в якості розплати... ми наплодимо нових Сауронів, а люди й ельфи поступово перетворюються в орків. ...та й від самого початку на нашому боці орків було чимало...» (1944). Після капітуляції Німеччини, ставлення до війни, що

продовжувалася на Далекому Сході, стало ще гострішим: «...все, що я знаю про британський чи американський імперіалізм на Далекому Сході, викликає в мене лише жаль та огиду, боюсь, що в цій війні, що продовжується, мене не підтримує жодна іскра патріотизму. (...) Вона вигідна тільки Америці чи Росії...» (1945). Після атомних бомбардувань, здійснених США, Джон Толкін вибухнув обуренням на фізиків, які дали такі «вибухові речовини в руки людей, в той час як їх інтелектуальний і моральний рівень падає», і паралельно дав влучну характеристику повоєнному світові як світові новітньої Вавилонської вежі: «Що ж, всі ми в Господніх руках! От тільки на будівників Вавилонської вежі Він споглядає не те щоб прихильно!» (1945).

До речі, можна відзначити цікаву суголосність у багатьох ключових моментах епістолярних (та й художніх) думок Дж. Р. Р. Толкіна із думками провідник українських письменників та мислителів ХХ століття, наприклад, Є. Маланюка чи Л. Костенко.

Проте романтичний героїзм Дж. Р. Р. Толкіна, його шляхетна натура далекі від похмурості. Протистояти силам темряви «в убогий час» (М. Гайдегер) письменникові допомагали не лише зла іронія чи сарказм, а й інтелігентний англійський гумор. Саме це ми спостерігаємо у відповіді Еріку Роджеру, який адресував свій лист «будь-якому професору англійської мови» і запитував, як правильно казати: «при цьому постраждав ряд офісних стін» чи «постраждали ряд офісних стін»: «Ваш лист зрештою потрапив до мене, хоча я – не “будь-який професор англійської мови”, оскільки пішов на пенсію. Відповідь моя така: говоріть, як хочете. Педантичність велить: оскільки слово “ряд” – іменник однини, дієслово теж повинно стояти в однині (постраждав). Здоровий глузд підказує: оскільки “стіни” у множині, а мова йде саме про них, вимагається дієслово у множині. Вибирайте самі» (1959).

Окреслені штрихи лицарської персоналії Дж. Р. Р. Толкіна навряд чи передадуть усе розмаїття його зовнішнього та внутрішнього світів. Однак вони і не мали на меті цього робити. Пізнання глибокої творчої особистості, діалог із її винятковим художнім універсумом – нескінченний і захоплюючий процес. Це людинотворчий шлях, який може тривати без кінця. Однак, якщо попереду нас чекають зустрічі із іншими, і не лише художніми, його творами («Історії Середзем'я» чи «Деревом і листком»), із фільмами на їх основі, із літературознавчими студіями, публіцистичними рефлексіями тощо, то, мабуть, не варто забувати про тугу за героїчним як присутній значеннєвий аспект його життя і життя його персонажів. У сучасному глобалізованому світі, де часто під свободою приховується рабство, під демократією – тиранія бездумності й бездушності, під правами – безправ'я слабших, під релігійною толерантністю – лицемірство й сатанізм, під інтелектуалізмом – політична продажність, під розвитком і добробутом – свавілля транснаціональних грошових мішків та імперських наддержав тощо, ця туга, притаманна справжнім митцям як посередникам між Богом і народом, завжди пробуджуватиме риси, які здатні допомогти людині вистояти і перемогти зло. В час, коли вже не одне століття триває тотальний антикультурний наступ різнорівневого нігілізму, – будівництва чергової Вавилонської вежі, – літературні твори Дж. Р. Р. Толкіна, схоже до творів

українських класиків, допомагають прирощувати буття, відновлюючи модус шляхетності. При цьому не повинно дивувати, що в емпіричних обставинах напруженого духовного протистояння, смислові акценти зміщуються із зображення світу миру (світу гобітів) на героїчний світ боротьби, світ лицарів – охоронців мирного світу. Бо, пригадуючи мудру думку Д. Донцова, хіба ж не в цих творах, окрім іншого, ідеалові щастя протиставляється ідеал боротьби, розслабленню душі – її нап'яття, ідеалові класу (байдуже, комуністичному «пролетаріату» чи лібералістичної «буржуазії») – ідеал нації, гарному – величне, ніжній розчуленості – суворість, ідилії – героїку і, додам, агресивному безвір'ю чи яловому лицемірству – невичерпне джерело мужньої християнської віри?

Список використаної літератури

1. *Донцов Д.* Туга за героїчним. Ідеї і постаті літературної України / Д. Донцов. – Лондон : СУМ, 1953. – 160 с.
2. *Толкин Дж. Р. Р.* Письма. / Дж. Р. Р. Толкин. – М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 576 с.

Стаття надійшла до редакції 05.04.2012

Прийнята до друку 20.04.2012

MEASUREMENTS OF NOBLES IN WORKS OF JOHN TOLKIEN: EPISTOLARY ASPECT

Petro Ivanyshyn

*Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych,
Ivan Franko Str., 24, Drohobych, Ukraine, 82100*

The article interprets the problem of noble heroism in the work of John Tolkien. It is based on the author's epistolary legacy.

Key words: noble, heroic, nationalism, imperialism, motherland, being, Christianity.

ИЗМЕРЕНИЯ БЛАГОРОДНОГО В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖОНА ТОКИНА: ЭПИСТОЛЯРНЫЙ АСПЕКТ

Петр Иванышын

*Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко,
ул. Т. Шевченко, 24, г. Дрогобыч, Украина, 82100.*

В статье интерпретируется проблема благородной героики в творчестве Джона Толкина. За основу берется эпистолярное наследие автора.

Ключевые слова: благородство, героика, национализм, империализм, родина, бытие, христианство.

